

ԹՈՒՐՔ-ՕՍՄԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Միջին դարերում Թուրքեստանի և Եվրասիայի անծայրածիր տափաստաններից ծայր էր առել թյուրքալեզու վաչկատուն ցեղերի հուժկու գաղթարշավ դեպի Արևմուտք: Հանգրվանելով հնագույն քաղաքակրթությունների օրրան Փոքր Ասիայում, նրանց հաջողվեց ստեղծել պետական կազմավորումներ, որոնք աստիճանաբար հզորանալով ու ծավալվելով, սկսեցին հավակնել դառնալու, ի հակակշիռ բյուզանդական կայսրության, Մերձավոր Արևելքում ուժային նոր կենտրոնի: Թուրքերը վերածնեցին, միավորեցին ու նոր շունչ հաղորդեցին իսլամական աշխարհին: Հիրավի, այսպիսով հրապարակ էր գալիս «անհաշտ ու մոլեռանդ իսլամի մի նոր տեսակ՝ թուրքական իսլամ»¹:

1071 թ. օգոստոսի 19-ին, Փոքր Ասիայի արևելքում, Մանազկերտ քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ սելջուկ-թուրքերի և բյուզանդացիների միջև: Այդ ճակատարտը իր հետևանքներով հանդիսացավ համաշխարհային պատմության բախտորոշ անցքերից մեկը: Դա թշնամական ահռելի ուժերի սովորական բախում չէր, այլ կենաց ու մահու գոտեմարտ երկու վիթխարի կայսրությունների և երկու համաշխարհային կրոնների միջև:

Մանազկերտի ճակատամարտն ավարտվեց բյուզանդական զորքերի սոսկալի պարտությամբ: Պրոֆեսոր Հ. Գելցերի արտահայտությամբ «դա Բյուզանդական մեծ պետության մահվան օրն էր»: Մանազկերտի աղետը ցնցել էր նաև քրիստոնյա աշխարհը: Ճակատամարտից երեք տարի անց, 1074 թ. Հռոմի Գրիգորիոս VII պապը կոչով դիմեց այն քրիստոնյաներին, որոնք պատրաստ են

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, Երկրորդ հատոր, Երևան, 1967, էջ 692:

«պաշտպանել քրիստոնեության սուրբ լույսը»: Այդ կոչում առաջին անգամ շոշափվում էր Կոստանդնուպոլսի վրա կախված վտանգը, ինչպես նաև «ծովից այն կողմ ապրող» քրիստոնյաներին ռազմական օգնություն ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը:

1176 թ. սեպտեմբերին Միրիոկեֆալոնեի մոտակայքում սելջուկները երկրորդ խոշոր պարտությունը հասցրին բյուզանդացիներին: Մանուիլ կայսրը իր ջախջախիչ պարտությունը համեմատում էր Մանազկերտի ճակատամարտի ողբերգական ելքի հետ: Ընդ որում, նա նկատի չունեւ միայն հարցի ռազմական կողմը, այլ աչքի առաջ ունեւ նաև այդ իրադարձության հեռու գնացող քաղաքական հետևանքները²:

Պատահական չէ, որ այդ իրադարձությունը ևս Եվրոպայում ընկալվեց որպես համաքրիստոնեական տարողություն ունեցող աղետ, որն ուժգին հարված էր հասցնում նաև «անհավատների» դեմ խաչակիրների փայփայած ծրագրերին, նսեմացնելով խաչակրության ողջ գաղափարախոսությունը:

Կարծես ճակատագրի ծաղր էր, որ Միրիոկեֆալոնեի մոտ տեղի ունեցածից քառորդ դար անց, խաչակիրները մի այնպիսի ծառայություն մատուցեցին թուրք-սելջուկներին, որը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն բյուզանդական կայսրության, այլև ողջ տարածաշրջանի համար: 1204 թ. չորրորդ խաչակրաց արշավանքի մասնակից լատինական ասպետները շարժվեցին ոչ թե դեպի Պաղեստին «Տիրոջ գերեզմանը և Սրբազան հողերը անհավատներից ազատագրելու» համար, ինչպես նախապես ծրագրված էր, այլ հանդես եկան հավատի գծով իրենց եղբայրների՝ Կոստանդնուպոլսի քրիստոնյաների դեմ: Նրանք գրոհով գրավեցին Արևելքի քրիստոնյաների պատվար համարվող այդ քաղաքը և այն մատնեցին կողոպուտի ու ավերածության³:

² Петросян Ю. А., Османская империя, Москва, 2003, с. 17.

³ Рансимен С., Падение Константинополя в 1453 году, Москва, 1983, с. 13-16.

Ինչպես հայտնի է, XIII դարի վերջին տասնամյակներին Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում ծնունդ առավ օսմանյան բեյությունը (բեյլիք), որը իր ծննդյան առաջին իսկ օրերից դրսևորում էր անգուսպ ծավալապաշտական ձգտումներ: Օսմանի (1258-1324) անունով և՛ բեյությունը և՛ դինաստիան հետագայում կոչվեցին օսմանյան: Օսմանի ռազմիկները հանդես էին գալիս հավատի համար մարտնչողների դերում («ղազի»), քանի որ նրանց պայքարը ուղղված էր «անհավատ» բյուզանդացիների դեմ:

Օսմանի նվաճողական նկրտումները գնում էին շատ հեռուները: Իրար հետևից զավթելով բյուզանդական հողերը և դրանք միացնելով իր բեյլիքին, նա գերագույն նպատակ էր համարում Կ. Պոլսի գրավումը: Օսմանի մասին հյուսված լեգենդներից մեկում պատմվում է, որ մի անգամ երազում նա տեսնում է մի ծառ, որը հուժկու թափով աճելով, իր ճյուղերով ծածկում է ողջ աշխարհը: Այդ ծառի տակ Օսմանը նկատում է չորս լեռնաշղթաներ՝ Կովկասյան, Ատլասյան, Տավրոսի և Բալկանյան: Նրանց ստորոտներից սկիզբ էին առնում չորս գետեր՝ Տիգրիսը, Եփրատը, Նեղոսը և Դանուբը: Դաշտերում աճում էր հարուստ բերք, իսկ լեռները պատած էին խիտ անտառներով: Հովիտներում երևում էին քաղաքներ, որոնք զարդարված էին գմբեթներով, բուրգերով, սլացիկ սյուներով ու աշտարակներով, որոնց բոլորի վրա դրոշմված էր կիսալուսինը: Միանգամայն անակնկալ կերպով ծառի ճյուղերի տերևները սկսում են ձգվել ու երկարել, վերածվելով սրերի սայրերի: Բարձրանում է փոթորիկ, որն այդ սրերը տանում է դեպի Կ. Պոլսի կողմը⁴:

Այս լեգենդի թաքնված իմաստը նախ այն է, որ Օսմանի ծավալապաշտական երազանքների հանգրվանը Կ. Պոլիսն էր: Սակայն ամբողջությամբ վերցրած աշխարհակալ կայսրություն ստեղծելու վերաբերյալ դա մի ամբողջ քաղաքական ծրագիր էր, որն Օսմանը ավանդ էր թողնում իր ժառանգորդներին: Իր կյանքի մայրամուտին գրավելով Աբիսար քաղաք-ամրոցը, Օսմանը իր զորքերով

⁴ Лорд Кинросс, Расцвет и упадок Османской империи, Москва, 1999, с. 32.

հայտնվեց Բոսֆորի ափերին: Դրանով իսկ կատարվել էր Կ. Պոլիսը շրջափակելու ուղղությամբ առաջին լուրջ քայլը: Թուրքական պատմական ավանդույթի մատուցմամբ, գտնվելով մահվան մահձում, Օսմանը իր որդուն՝ Օրխանին, պատվիրել է. «Ուրախացրու իմ թռչող ոգին հաղթանակների փայլուն շարքով, քո ձեռքերով տարածիր կրոնը»: Կյանքին հրաժեշտ տալուց հետո Օլիմպոս լեռների ստորոտին Օսմանի համար կառուցվեց մի դամբարան, որը ծովահայաց կերպով նայում էր դեպի Կ. Պոլիս, կարծես ամեն վայրկյան հիշեցնելու համար «գերագույն նպատակի» մասին⁵:

Հոր մահվանից հետո ստանձնելով բեյությունը, Օրխանը (1324-1360) իր առաջնահերթ խնդիրն էր համարում իր հոր կիսատ թողած գործը ավարտին հասցնելը: Բրուսան գրավելուց և այն իր մայրաքաղաքը դարձնելուց հետո⁶, Օրխանը գրավեց Նիկեան⁷, իսկ ապա Մարմարա ծովի ափին գտնվող Նիկոմեդիան⁸: Այնուհետև նա սկիզբ դրեց օսմանների կողմից եվրոպական տարածքների ռազմակալմանը: 1338 թվականից թուրքերը սկսեցին պարբերաբար ասպատակ սփռել Թրակիայում: Ամենայն հավանականությամբ, Կ. Պոլսի պաշտպանունակության մակարդակը շոշափելու նպատակով Օրխանը երեք տասնյակ նավերով հայտնվեց Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի պատերի մոտ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում, սակայն, նրա ջոկատը ջախջախվեց բյուզանդացիների կողմից:

Օսմանցիները միակը չէին, որ երազում էին տիրանալ Կ. Պոլսին: Անատոլիական Կարասու, Սարուխան, Այդին, Մենթեշե և այլ ծովափնյա բեյությունները, որոնք գործում էին ինքնուրույն, առանց օսմանյան բեյության հետ կապեր ունենալու, 1359 թ. առաջին անգամ փորձ կատարեցին գրոհելու Կ. Պոլսի անառիկ համարվող պարիսպները⁹, սակայն կրեցին անհաջողություն:

⁵ Лорд Кинросс, нзվ. աշխ., էջ 35:

⁶ Օսմանները Բրուսան վերանվանեցին Բուրսայի և այն դարձրին օսմանյան պետության առաջին մայրաքաղաքը:

⁷ Թուրքերեն Իզմիր:

⁸ Թուրքերեն Իզմիր:

⁹ История Византии, том 3, Москва, 1967, с. 162.

Սուլթան Բայազիդ I-ի (1389-1402)¹⁰ մտասնեռումը ևս Կ. Պոլիսն էր: Նա նույնպես կռահել էր, որ առանց այդ քաղաքին տիրելու հնարավոր չէր ամբողջական կայսրության ստեղծումը: Բայազիդը որոշեց փորձել իրականացնելու Օսմանի խորհրդանշական «երազը», առավել ևս, որ այդ նպատակի իրագործման համար կարծես թե ստեղծվել էր նպաստավոր իրադրություն¹¹: 1394 թ. Բայազիդը բյուզանդական կայսր Մանուիլ II-ին ներկայացրեց վերջնագիր, պահանջելով ավելացնել իրեն վճարվող հարկերը: Միաժամանակ նա կայսրի առջև դնում էր հետևյալ խնդիրը. այսուհետև թուրք դատավորը (կադին) իրավասու է դատելու ոչ միայն Կ. Պոլսում ապրող մահմեդականներին, այլև քննության ենթարկելու մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև ծագած խնդիրները: «Եթե չես ցանկանում ենթարկվել ինձ,- նախազգուշացվում էր կայսրը,- ապա փակիր քո քաղաքի դարպասները և կառավարիր նրա ներսում, իսկ պատերից դուրս բոլորը իմն է»¹²:

Ստանալով կայսրի մերժումը, սուլթանը հրամայեց ավերել ու կողոպտել Կ. Պոլսի շրջակայքը, քաղաքը մեկուսացնել ցամաքից և արգելք հանդիսանալ ծովի վրայով նրա մատակարարմանը հացով ու այլ սննդամթերքներով: Կ. Պոլսի յոթամսյա պաշարումից հետո, երբ քաղաքը սովի մատնվելու պատճառով կայսրը հարկադրված ընդունեց սուլթանի առաջադրած ծանր պայմանները, քաղաքի պաշարումը ժամանակավորապես հանվեց, սակայն երկու տարի անց Բայազիդը կրկին հայտնվեց քաղաքի պարիսպների մոտ, այն գրավելու վճռականությամբ: 1395թ. թուրքերի գրոհը հետ մղվեց մայրաքաղաքի պաշտպանների կողմից: Գազազած սուլթանը հրամայեց գումարել դատարան, որը միապետի ճնշման ներքո

¹⁰ Բայազիդ I-ը պատմության մեջ է մտել «Իլդիրիմ» («Կայծակնային») մականունով:

¹¹ Inalçik H., Bâyezéd I, Encyclopaedia of Islam. 2nd Edition, Leyden-London, 1954.

¹² Grecu V., Ducas. Istoria turco-bizantina (1341-1462), București, 1958, p. 77.

որոշում կայացրեց սպանել Պալեոլոգոսների կայսերական ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Սակայն այդ դաժան դատավճիռը մեծ վեգիր Ալի-Փաշայի միջնորդությամբ չեղյալ հայտարարվեց: Վերջինս սուլթանին առաջարկեց կոմպրոմիսային տարբերակ՝ կտրել մի քանի բյուզանդական մեծատոհմիկ ազնվականների ձեռքերը և հանել աչքերը¹³:

Թուրքերի դեմ նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու վերաբերյալ Եվրոպայից ստացվող լուրերը ստիպեցին Բայազիդ I-ին հետաձգելու Կ. Պոլիսը գրավելու իր ծրագրերը: Բալկաններում տարած իր մեծ հաղթանակից հետո 1400 թ. սուլթանը կրկին գորաշարժ կատարեց դեպի Կ. Պոլիս: Սակայն քաղաքի գրավման այս փորձը ևս ավարտվեց անհաջողությամբ: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ առանց պաշարողական տեխնիկայի և ուժեղ նավատորմի, որն անհրաժեշտ էր ծովային շրջափակում իրականացնելու համար, անհնար էր գրավել այդ ուժեղ ամրացված քաղաքը:

Անսպասելիորեն Բյուզանդիայի համար փրկություն եկավ Արևելքից: Կենտրոնական Ասիայից հեղեղի պես Փոքր Ասիա ներխուժեցին Լանկ-Թամուրի (1370-1405) հորդաները: 1402 թ. հուլիսի 25-ին Անգորայի¹⁴ մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում օսմանցիները կրեցին ջախջախիչ պարտություն, իսկ Բայազիդ I-ը գերի ընկավ Թամուրի ձեռքը: Այդ ճակատամարտը կես հարյուրամյակ հետաձգեց մեռնող կայսրության կործանումը¹⁵:

Սուլթան Մուրադ II-ը (1421-1444 և 1446-1451), որի կառավարման շրջանում Օսմանյան կայսրությունը նշանակալիորեն ամրապնդվել էր, որոշեց իր ավարտին հասցնել Բյուզանդական կայսրության խորտակման գործը, որն այդ ժամանակ ապրում էր հոգևարքի ջղածգունների մեջ¹⁶: Երբ սուլթանը 1422 թ. մեծ գորաշարժ կատարեց դեպի Կոստանդնուպոլիս և պաշարեց քաղաքը, կրկին հանդիպեց քաղաքի պաշտպանների հերոսական դիմադ-

¹³ Лорд Кинросс, *նշվ. աշխ.*, էջ 75-76:

¹⁴ Ներկայումս Անկարա:

¹⁵ История Византии, том 3, с. 172.

¹⁶ Vasiliev A. A., *History of the Byzantine Empire*, Madison, p. 640.

րությանը: Համոզվելով, որ այս անգամ ևս իրեն չի հաջողվելու իրականացնել իր նվիրական իղձը, սուլթանը անմիջապես հանեց պաշարումը, առավել ևս, որ իր ժառանգորդների միջև սկսվել էին դինաստիական երկպառակություններ և բացի այդ Անատոլիայից գալիս էին վատ լուրեր, որտեղ ինքնագլխության ձգտող Գերմիյան, Մենթեշե, Սարուխան, Այդին, Համիդ բեյլիքները դարձյալ գլուխ էին բարձրացրել¹⁷: Թեև հետագա տարիներին Մուրադը չէր դրսևորում ռազմաշունչ ձգտումներ Կ. Պոլսի նկատմամբ, սակայն չէր կարելի վստահ լինել, որ նրա նպատակների հետաձգումը կարող է երկար տևել:

Հովհաննես VIII Պալեոլոգոս կայսրը այն համոզմունքին էր, որ կայսրության փրկությունը միայն Արևմուտքի օգնության մեջ է: Որ միայն արևմտյան կաթոլիկ եկեղեցին կարող է համախմբել Արևմուտքի ուժերը Բյուզանդիան վերահաս կործանումից փրկելու համար: 1438/1439 թթ. Եվգենիոս IV պապի հրավերով գումարված Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի տիեզերական ժողովում ունիա (միության համաձայնագիր) կնքվեց կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների միջև: Լատիններին հաջողվեց կաթոլիկների հավատո հանգանակը և կրոնական ծեսերը պարտադրել հունադավան եկեղեցուն¹⁸: Ստորագրելով ունիան, կայսրը քաջ գիտակցում էր, որ իր այդ քայլը հանդիպելու է մայրաքաղաքի բնակչության ուժգին դիմադրությանը: Իսկապես, Ֆլորենցիայի ունիան զգվանքով մերժվեց հունական հոգևորականության մեծամասնության և ժողովրդական զանգվածների կողմից: Եկեղեցիների միության այդ ակտը աննկարագրելի հուզմունքի առիթ տալով չվավերացվեց հունական կղերի կողմից: Այն մեռնող քաղաքին բերեց նոր երկպառակություններ¹⁹: Իր հավատին և ավանդույթներին ջերմեռանդորեն նվիրված հասարակ ժողովուրդը հակված էր մտածելու, որ դաշինքը

¹⁷ Getz F., Die Eroberung von Konstantinopel, Leipzig, 1920.

¹⁸ Gibbon E., "Histoire de la décadence et de la Chute de l'Empire Romain", t. II, Paris, 1843, p. 838-845.

¹⁹ Gill J., The Council of Florence, Cambridge, 1959, p. 349-350.

«հերետիկոս» Արևմուտքի հետ չի կարող փրկություն բերել իրեն, կամ փոխել իր ճակատագիրը²⁰:

Դեռևս Մուրադ II-ի կենդանության օրոք գահ բարձրացած Մեհմեդ II-ը (1444-1446, 1451-1481) 1446 թ. զարմանը ծրագրել էր հարձակում գործել Կ. Պոլսի վրա և մեկ անգամ ընդմիջտ լուծել իր նախորդների անավարտ գործը: Սակայն մեծ վեզիր Խալիլ Չանդարլը փաշան կարողացավ հետ կանգնեցնել նրան այդ քայլից, որպես փաստարկ բերելով այն, որ օսմանների բանակը այդ ժամանակ ռազմական գործողություններ էր վարում Երկու ճակատով՝ միաժամանակ Հունաստանի և Ալբանիայի սահմանների մոտ:

1451 թ. Մուրադ II-ի մահվանից հետո Մեհմեդը ստանում է գործողությունների կատարյալ ազատություն: Առհասարակ, քանի դեռ հայրը կենդանի էր, սուլթանական գահը գրավելու տարիներին նա իրեն պահում էր համեմատաբար զուսպ ու հավաքված²¹: Հոր մահվանից հետո ևս առաջին ամիսներին նա ընդունել էր խաղաղասերի կեցվածք: Իրար հետևից Ադրիանոպոլիս ժամանող օտարերկրյա դեսպանությունների նկատմամբ նա ցուցաբերում էր շեշտված սիրալիր վերաբերմունք և վերահաստատում իր հոր՝ Մուրադի կնքած պայմանագրերը: Երբ Կ. Պոլսից Կոստանտին XI Պալեոլոգոս Դրագասի (1449-1453) դեսպանները ժամանեցին իր մայրաքաղաքը, նրանք հաճելիորեն զարմացել էին Մեհմեդ II-ի կողմից նրանց նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ ու մեղմ վերաբերմունքից: Սուլթանը ոչ միայն Դուրանի վրա երդվեց հարգել Բյուզանդիայի տարածքային ամբողջականությունը, այլև խոստացավ կայսրին վճարել տարեկան հարկ երեք հազար ասպերի չափով²²:

Կ. Պոլսում Մեհմեդի այդ խաղաղասեր ու մեղմ վարքագիծը մեկնաբանվեց որպես թուլության նշան և հակում դեպի կոմպրոմիսների քաղաքականությունը: Դա պարզապես մոլորություն էր:

²⁰ St'u Diehl Ch., De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople, "Byzantinische Zeitschrift", XXX, 1930.

²¹ St'u Babinger F., Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende, München, 1953.

²² Hasluck F. W., Athos and its Monasteries, London, 1924, p. 50.

Նրա խաղաղասիրական վարքագիծը շինծու և կեղծ էր: Նրան ձեռնառու էր առայժմ խնամքով թաքցել իր նվաճողական մեծ ծրագրերը: Իրականում սուլթանը այրվում էր ժամ առաջ Կ. Պոլիսը գրավելու և «ռոմերի» կայսրությունը կործանելու մարմաջով: Նա ցանկանում էր միավորել թուրքերի եվրոպական և ասիական տիրույթները, որոնց արանքում սեպի պես խրված էր Կ. Պոլիսը, վերացնել կայսրության վերջին մնացուկները և այդ հիանալի քաղաքը դարձնել իր մայրաքաղաքը²³:

Այդ մեծ նպատակի կենսագործման համար, սակայն, անհրաժեշտ էր խորքային եղանակով իրագործել նախապատրաստական աշխատանքներ: Նախ անհրաժեշտ էր ամրապնդել իր թիկունքը: Այդ նպատակով նա իր արևմտյան հարևանների հետ կնքեց մի շարք խաղաղության պայմանագրեր: Այնուհետև իր զորքերը շարժելով դեպի Արևելք՝ սուլթանը 1451-1452 թթ. ընթացքում ընկճեց Կարամանների ուժեղ բեյությունը և նրա էմիրի հետ կնքեց իր համար ձեռնառու պայմանագիր:

Մշտական վախ ունենալով իր իշխանության համար, սուլթանը ձեռնամուխ է լինում գահի բոլոր հավանական թեկնածուների ոչնչացմանը: Պատմվում է, որ երբ Անատոլիայից Մեհմեդի Էդիրնե ժամանելու կապակցությամբ 1451 թ. փետրվարի 18-ին պալատում կազմակերպվում է հանդիսավոր ընդունելություն, իր հոր՝ Մուրադի այրին, օսմանյան ազնվազարմ ընտանիքներից սերած մի կին, մոտենում է Մեհմեդին, որպեսզի ցավակցություն հայտնի հոր մահվան կապակցությամբ և շնորհավորի գահ բարձրանալու առթիվ: Մինչդեռ հենց այդ նույն պահին, նրա հրամանով, հարեմի լողարանում խեղդամահ արեցին այդ կնոջ իննամսյա որդուն՝ Ահմեդին՝ որն իր եղբայրն էր: Իսկ դժբախտ մանուկի մայրը տեղնուտեղը կնության տրվեց Մուրադ II-ի վեզիրներից մեկին՝ Իախաքփաշային, որը նշանակվել էր Անատոլիայի բեյլերբեյ²⁴:

²³ Inalçik H., Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time. – “Speculum”, XXXV (3), 1960, p. 408-427.

²⁴ St' u Wittek P., The Rise of the Ottoman Empire, London, 1938

Պալատում իր հավանական ու երևակայական թշնամիներից ազատվելուց հետո սուլթանը հանգուցային պաշտոններում նշանակեց իր նկատմամբ անվերապահ հավատարմությամբ աչքի ընկած մարդկանց, իսկ անվստահելիներին մասամբ հեռացրեց պաշտոններից, մասամբ վերացրեց²⁵: Մեհմեդ II-ի նենգ ու դավադիր, ծայրահեղ դաժան խառնվածքը բացառում էր քաղաքական ընդդիմության նույնիսկ չնչին գոյությունը: Նրա միայն անունը սարսափ էր ազդում իր հպատակների վրա:

Դեռևս 1396 թ. Բոսֆորի ասիական ափին սուլթան Բայազիդ I-ը կառուցել էր Անադոլուի հիսար ամրոցը: Մեհմեդ II-ը 1452 թ. մարտին հրամայեց Բոսֆորի հակառակ եվրոպական ափին, նեղուցի ամենանեղ տեղում, Անադոլուի հիսարի դեմ-դիմաց կառուցել Ռումելիի հիսար ամրոցը: Այդ երկու ամրոցների գոյությունը հնարավորություն էր տալու թուրքերին ցանկացած պահին Կ. Պոլիսը կտրել Սև ծովից և դրանով իսկ դադարեցնել մերձսևծովյան շրջաններից հացի մատակարարումը բյուզանդական մայրաքաղաքին, հսկողություն սահմանել նեղուցների նկատմամբ և ուժեղ հենակետ ստեղծել Կ. Պոլսի շրջապատման համար: Ամրոցի շինարարության նկատմամբ հսկողության գործը սուլթանն անձամբ վերցրել էր իր վրա: Ընդամենը չորս ու կես ամսվա ընթացքում ամրոցը կառուցվեց: Թուրքերն այն կոչեցին «բողազ քեսան» («կոկորդ կտրող»), իսկ հույները՝ Ռումելի-հիսար, որը բառացի նշանակում էր ռումերի (հույների) հողի վրա կառուցված ամրոց: Նոր ամրոցում սուլթանը տեղակայեց ուժեղ և լավ մարզված կայազոր, տեղադրեց խոշոր տրամաչափի թնդանոթներ և հրամայեց մաքսային ստուգման ենթարկել Բոսֆորի նեղուցով անցնող բոլոր նավերը: Ցանկացած նավ ամրոցի դիմաց պետք է իջեցներ առագաստներն ու կանգ առներ՝ նեղուցից անցնելու վարձը վճարելու և հետագա նավարկության թույլտվություն ստանալու համար: Այդ հրամանին չենթարկվելու դեպքում կարգադրված էր հրետանային կրակով խորտակել նավը: Օրինակ, երբ վենետիկյան մի խոշոր բեռնանավ չցանկացավ ենթարկվել սուլթանի հրամանին,

²⁵ St' u Inalçik H., Fatih Devri üzerinde tetikler ve vesikalar, Ankara, 1954.

այն ջրասույզ արվեց, իսկ անձնակազմի անդամները մահապատժի ենթարկվեցին: Այսպիսով կատարվել էր Կ. Պոլիսը շրջափակման ենթարկելու վճռական քայլ²⁶:

Կ. Պոլսում Ռումելիիիսար ամրոցի շինարարության լուրն ընդունվեց մեծ անհանգստությամբ: Այնտեղ հստակ գնահատական տվեցին նաև դրա հնարավոր հետևանքների վերաբերյալ: Ուստի Կոնստանդին XI կայսրը սուլթանի մոտ ուղարկեց մի դեսպանություն, որին հրամայված էր բողոք ներկայացնել այն կապակցությամբ, որ թուրքերը ամրոց են կառուցում բյուզանդական պետությանը պատկանող հողերի վրա, դրանով իսկ խախտելով գոյություն ունեցող պայմանագրերը: Ընդ որում, դեսպաններին հանձնարարված էր հիշեցնել սուլթանին, որ երբ ժամանակին Բոսֆորի ասիական ափին Բայազիդը կառուցեց Անադոլուիիսար ամրոցը, նա թույլտվություն էր խնդրել Կ. Պոլսից: Սակայն սուլթանը նույնիսկ հարկ չհամարեց ընդունելու դեսպանությանը, դրանով իսկ շեշտելով իր արհամարհանքը կայսրի և նրա իշխանության նկատմամբ:

Երբ ամրոցի շինարարությունը հասել էր իր ավարտին, կայսրը այնուամենայնիվ կատարեց ևս մեկ քայլ սուլթանի հետ բախումից խուսափելու համար: Նա իր դեսպանների միջոցով պահանջեց երաշխիքներ տալ, որ ամրոցի կառուցումը չի հանդիսանում Կ. Պոլսի վրա հարձակման նախանշան: Որպես պատասխան, Մեհմեդը պահանջեց իրեն հանձնել մայրաքաղաքը, որպես հատուցում կայսրին առաջարկելով Մորեան: Սակայն Կոնստանդինը կտրականապես մերժեց այդ առաջարկը, հայտարարելով, որ նման խայտառակությանը գերադասում է պատվավոր մահը ճակատամարտի դաշտում:

Այդ պահից սկսած Կ. Պոլսում ամենուրեք իշխում էր համատարած սարսափը: «Դա քաղաքի վերջն է, մեր ժողովրդի վերջը: Դա Նեռի գալուստն է», - ողբում էր մայրաքաղաքի բնակչությունը²⁷:

²⁶ Ostrogorsky G., History of the Byzantine State, Oxford, 1955, p. 482-498.

²⁷ Рансимен, С., նշվ. աշխ., էջ 9:

1452 թ. ծննդանը սուլթանը գիշեր-ցերեկ զբաղված էր Կ. Պոլսի պաշարման նախապատրաստական աշխատանքներով: Նա ծեռնամուխ էր եղել ստեղծելու հզոր հրետանային զորամասեր: Այդ գործում նրան մեծ ծառայություններ մատուցեց հունգարացի ինժեներ Ուրբանոսը, որը թնդանոթներ ծուլելու խոշոր մասնագետ էր: Նրա շնորհիվ սուլթանական բանակն ապահովվեց մեծ ու փոքր տրամաչափի բազմաթիվ թնդանոթներով: Մեհմեդ II-ը անձամբ զննում էր քաղաքի ամրությունները, կատարում տեղանքի ուսումնասիրություն, անքուն գիշերներ էր անց կացնում քաղաքի պաշտպանական ամրությունների գծագրերը ուսումնասիրելու վրա, պլանավորում էր իր զորքերի տեղակայման վայրերը և այլն:

Իր ժողովրդի և բանակի տրամադրությունները շոշափելու նպատակով սուլթանը սովորություն ուներ հասարակ զինվորի զգեստներով, երկու-երեք թիկնապահների ուղեկցությամբ, շրջել Ադրիանոպոլսի փողոցներում և հարցուփորձ անել մարդկանց: Եթե որևէ մեկը ճանաչեր ծպտված սուլթանին, վերջինս, որ բացարձակապես անտարբեր էր մարդկային կյանքի նկատմամբ, տեղնուտեղը դաշույնով սպանում էր իրեն ճանաչողին:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ դեռևս մինչև թուրքերի կողմից ռազմական գործողությունների սկսումը՝ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքը արդեն դատապարտված էր: Օսմանյան նվաճումները հասել էին մինչև Դանուբի ափերը և սպառնում էին Կենտրոնական Եվրոպային: Բյուզանդական կայսրությունը, որն ըստ էության բաղկացած էր միայն մեկ, այն էլ դեգրադացվող քաղաքից, չէր կարող դիմակայել մի այնպիսի պետության, որը զբաղեցնում էր Բալկանյան թերակղզու և Փոքր Ասիայի տարածքի մեծ մասը, մի պետության, որն իր տրամադրության տակ ուներ ժամանակի ամենահզոր բանակը:

Մինչդեռ Կ. Պոլսում դրությունը չափազանց ծանր էր: Մայրաքաղաքը գտնվում էր դինաստիական ճգնաժամի, քաղաքական անկման և ներքին խորը երկպառակությունների մեջ: Դա դեգրադացվող ու անկում ապրող քաղաք էր: Նրա բնակչությունը, որը XII դարում իր շրջակա վայրերի հետ միասին կազմում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ, այժմ հաշվվում էր ոչ ավել, քան հարյուր հազար, ընդ

որում բնակչության կողմից զանգվածորեն քաղաքը լքելու պատճառով մարդկանց թիվը գնալով նվազում էր²⁸:

Երբ թուրքերի հարձակման նախօրյակին քաղաքում կատարվեց բնակչության մարդահամար, պարզվեց, որ մայրաքաղաքում մնացել է ընդամենը հիսուն հազարից էլ պակաս մարդ, իսկ քաղաքը պաշտպանելու համար գենք կրելու ընդունակ մարդկանց թիվը չի գերազանցում հինգ հազարը²⁹:

Կ. Պոլսի անկման նախօրյակին մայրաքաղաքում սուր պայքարի մեջ էին երեք քաղաքական հոսանքներ՝ ազգային-ուղղափառական կուսակցությունը, արևմտական-լատինասիրական կուսակցությունը և թուրքասիրական կուսակցությունը³⁰:

Բյուզանդական մեծ թվով պետական գործիչների համար միանգամայն պարզ էր, որ առանց Արևմուտքի օգնության մայրաքաղաքը և առհասարակ կայսրությունը ի վիճակի չէ շարունակելու իր գոյությունը: Եվ եթե այդ օգնությունը կարելի էր ստանալ միայն հռոմեական

եկեղեցուն ենթարկվելու գնով, ապա պետք է գնալ այդ քայլին: Անշուշտ, կային նաև գործիչներ, որոնք թերահավատ էին, որ Արևմուտքը երբևիցե ի վիճակի կլինի փրկելու Բյուզանդիան:

Իսկապես, օրհասական պահին այդպես էլ ոչ ոք օգնության ձեռք չմեկնեց Կ. Պոլսին: Եվրոպական պետություններից չորաքանյուրը իր սեփական տանը ուներ բազում խնդիրներ: Ուստի նրանցից ոչ մեկը ցանկություն չունեի գործեր և ֆինանսական միջոցներ տրամադրելու Արևելքում ինչ-որ նոր արկածախնդրության համար³¹: Թեև Եվրոպայում գտնվող հույն քաղաքական վտարան-

²⁸ Schneider A. M., Die Bevölkerung Konstantinopels im XV Jahrhundert. – Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Göttingen, 1949, p. 233-234

²⁹ Удальцова З. В., Завоевание турками Византии и падение Константинополя, История Византии, т. 3, с. 190-193.

³⁰ Стн Удальцова З. В., Борьба партий в Византии в XV веке и деятельность Виссариона Никейского, “Византийский временник”, том II, Москва, 1949.

³¹ Gill J., նշվ. աշխ., էջ 382-383:

դիները համոզում էին կաթոլիկ երկրների միապետներին, որ անհրաժեշտ է առանց վայրկյան իսկ ուշացնելու հավաքել բանակ և այն շարժել դեպի Արևելք³², սակայն այդ հորդորները մնացին անպատասխան³³: Իսկ 1447 թ. գահակալած Նիկողայոս V պապը թեև անտարբեր չէր հունական գործերի նկատմամբ, սակայն չգիտեր, թե Եվրոպայի աշխարհիկ տիրակալներից ում կարող էր դիմել օգնության կոչով: Բացի այդ, պապը առանձնապես հակված չէր օգնելու մի քաղաքի, որը շարունակում էր հրաժարվել կատարելու Ֆլորենտիայում իր հպատակների անունից կայսեր կողմից ստորագրված ունիայի պայմանները:

Նիկողայոս V պապը սահմանափակվեց լուկ 1453 թ. մարտին սննդամթերքի և զենքի մի խմբաքանակի առաքմամբ, որը մայրաքաղաք բերեցին երեք ջենովական նավեր: Միակ ոգևորիչ համաժամանքը այն էր, որ հունվարին բյուզանդական մայրաքաղաք Ժամանեց պաշտպանողական ամրությունների գծով հայտնի մասնագետ, ջենովացի Ջովաննի Ջուստինիանին՝ 700 հոգուց բաղկացած և հիմնալի զինված ջենովական ռազմիկների ուղեկցությամբ: Կայսրը նրան հանձնարարեց քաղաքի պաշտպանության գործը:

Ինչ վերաբերում է վենետիկցիներին, ապա նրանց ռազմական օգնությունը զուտ խորհրդանշական էր: Միայն վենետիկյան երկու ռազմանավեր շարժվեցին դեպի Կ. Պոլիս, այն էլ միայն պատերազմը սկսվելուց երկու շաբաթ հետո:

Այդ օրերին բյուզանդական դիվանագիտությունը լծվել էր եռանդուն գործունեության, կյանքի կոչելու համար կաթոլիկ Արևմուտքի ծավալուն պաշտպանողական մի դաշինք: Ընդ որում, եվրոպական պետություններին ներշնչվում էր այն միտքը, որ թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավման դեպքում մահացու վտանգ է ստեղծվելու նաև ողջ քրիստոնյա աշխարհի համար:

³² Jorga N., Notes et extrait pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, t. IV, Paris-Bucarest, 1916.

³³ Gill J., նշվ. աշխ., էջ 187:

1452 թ. Կոստանդին XI կայսրը օգնության թախանձանքով վերջին անգամ դիմեց Արևմուտքին, սակայն դարձյալ ապարդյուն³⁴:

1452 թ. նոյեմբերին Կ. Պոլիս ժամանեց պապական լեգատ կարդինալ Իսիդորը: Երբ Քրիստոսի ծննդյան նախօրեին Ս. Սոֆիայի տաճարում նա կայսրի և պալատականների ներկայությամբ կաթոլիկական ծեսով պատարագ մատուցեց և հրապարակեց Ֆլորենտինյան ունիայի դրույթները, քաղաքում սկսվեցին հուզումներ, որոնք ընթանում էին հետևյալ կարգախոսի ներքո. «Մեզ պետք չէ ո՛չ լատինների օգնությունը և ո՛չ էլ միավորումը նրանց հետ»: Այդ լարված ու ճգնաժամանային պահին բյուզանդական նավատորմի հրամանատար Լուկա Նոտարասը նետեց հետևյալ արտահայտությունը. «Ավելի լավ է քաղաքում որպես թագավոր տեսնել թուրքական չալման, քան պապական խույրը»³⁵:

Կարդինալ Իսիդորի Կ. Պոլսում կատարած դերի մասին Կ. Մարքսը գրում էր. «Ծիրանի քլամիդի ներկայությունը քաղաքում հենց այն ժամանակ, երբ ամեն օր թուրքերը գրոհում էին քաղաքի վրա, պառակտում առաջացրեց այնտեղ»³⁶: Աբրահամ Անկյուրացին Ռդբի վերայ առնան Կ. Պոլսոյ ի տաճկացե գրվածքում «անգութ լատինների» միջամտության հետևանք էր համարում բյուզանդական մայրաքաղաքի ողբերգությունը³⁷:

Այսպիսին էր Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի ներքին դրությունը, երբ սուլթան Մեհմեդ II-ը պատգամ ուղարկեց իր հսկողության ներքո գտնվող բոլոր շրջանները, որ ովքեր ընդունակ են սուր բռնելու,

³⁴ Bréhier L., Vieet mort de Byzance, Paris, 1947, p. 456; Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 5. Teil. München und Berlin, 1965, n. 3269.

³⁵ История дипломатии, т. 1, Москва, 1959, с. 213.

³⁶ Маркс К., Хронологические выписки. Архив Маркса и Энгельса, VI, с. 206-209.

³⁷ Տե՛ս Անասյան Հ. Ս., Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 29-35: Տե՛ս նաև «Ռդբ մայրաքաղաքին Ստըմպոլու, Առաքել վարդապետի ասացեալ», «Ամահիտ», 1901, N9:

զան և միանան իրեն: Արծազանքելով այդ կոչին, Կ. Պոլսի պատե-
րի տակ կենտրոնանում էին նորանոր զորամիավորումներ³⁸:

Մինչդեռ օտարերկրյա վարձկանների, գլխավորապես ջենո-
վական և վենետիկյան ջոկատների հետ Կ. Պոլսի պաշտպանութ-
յան ուժերը կազմում էին ընդամենը յոթ հազար ռազմիկներ: Այդ ու-
ժերով բյուզանդացիները պետք է պաշտպանեին տասնչորս մղոն
քաղաքային պարիսպներ, իրենց տրամադրության տակ ունենա-
լով միայն թեթև հրանոթներ:

Քաղաքի արդյունավետ պաշտպանության համար առկա էր ոչ
միայն մարդկանց, այլև դրամական միջոցների սուր պակաս: Ուս-
տի կայսրը հիմնեց պաշտպանության ֆոնդ, որին իրենց կամավոր
նվիրատվություններն էին անում մասնավոր անձինք, եկեղեցիներն
ու վանքերը: Սկսեցին նույնիսկ ձուլել եկեղեցիների արծաթե
սպասքեղենը, որը գնում էր դրամ հատելու վրա:

Այսպիսով, Կ. Պոլիսը արդեն կտրվել էր մնացած քրիստոնյա
աշխարհից և մնում էր միայն հույսը դնել սեփական ուժերի վրա:
Կործանման դատապարտված քաղաքում ուղղափառ հույների և
կաթոլիկ լատինների միջև շարունակում էին մոլեգնել վեճերն ու
անհամաձայնությունները, մեծ վնաս հասցնելով քաղաքի պաշտ-
պանության գործին³⁹:

Մեհմեդ II հիանալի հասկանում էր, որ Կ. Պոլսի նախկին պա-
շարուններն ավարտվել են անհաջողությամբ գլխավորապես այն
պատճառով, որ քաղաքը գրոհի էր ենթարկվում միայն ցամաքի
կողմից: Օգտվելով ծովի վրա իրենց ունեցած առավելությունից,
բյուզանդացիները փաստորեն պաշարումը դարձնում էին անարդ-
յունավետ, որովհետև ծովով իրենք կարող էին ստանալ այն ամե-
նը, ինչ իրենց անհրաժեշտ էր: Ուստի սուլթանը հստակորեն գի-
տակցում էր, որ քաղաքի պաշարումը կատարյալ դարձնելու և ի
վերջո այն գրավելու համար կենսականորեն անհրաժեշտ է, որ իր
տրամադրության տակ ունենա նաև ռազմանավեր ու բեռնատար

³⁸ История Византии, т. 3, с. 190.

³⁹ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1984, էջ 493:

նավեր⁴⁰: Նա մեծագույն եռանդով սկսեց ստեղծել ռազմական ու տրանսպորտային նավատորմ և ի վերջո կարողացավ թուրքական դրոշի ներքո հավաքել մոտ 125 ռազմանավեր, չհաշված մեծ թիվ կազմող օժանդակ նավերը⁴¹: Երբ 1453 թ. գարնանը այդ հսկայական նավատորմը դուրս եկավ Գալիպոլիից որպեսզի մտնի Մարմարա ծով, հույները զարմանքով ու սարսափով նկատեցին, որ թուրքերը ստեղծել են մի նավատորմ, որը հինգ անգամ գերազանցում է իրենց ունեցածին:

1453 թ. հունվարի վերջին Մեհմեդ II-ը հավաքեց արքունիքի պաշտոնական անձանց ու իր մերձավորներին, որպեսզի հրապարակի իր պատերազմական ծրագրերը և հավանություն ստանա դրանք կենսագործելու համար: Հավաքի ժամանակ նա հայտարարեց, որ թուրքական կայսրության անվտանգությունը երբեք չի կարելի ապահովված համարել, քանի դեռ Կ. Պոլիսը չի անցել թուրքերի ձեռքը: Սուլթանը փաստարկներ բերեց այն մասին, որ Կ. Պոլսի գրավման պլանը կառուցված է իրատեսական հիմքերի վրա: Շարունակելով իր խոսքը նա նշեց, որ թեև բյուզանդացիները ռազմական առունով թույլ են, բայց դրանով հանդերձ հանրահայտ իրողություն է, թե ինչպիսի վարպետությամբ նրանք կարողանում են սադրանքներ հյուսել թուրքերի թշնամիների շրջանում: Բացի այդ, վտանգ կա, որ գիտակցելով իրենց թուլությունը, բյուզանդացիները կարող են քաղաքը հանձնել իրենց դաշնակիցներին, որոնք կարող են և թույլ չլինել: Կ. Պոլիսը այնքան էլ անառիկ չէ, ինչպես պատկերացնում են: Նախկին պաշարումները հաջողությամբ չեն պսակվել արտաքին պատճառների հետևանքով: Այժմ ստեղծվել է միանգամայն հարմար պահ: Կրոնական երկպառակությունները ծվատում են քաղաքը: Իտալացիները անհուսալի են իբրև դաշնակիցներ և նրանցից շատերը պատրաստ են դավաճանության դիմելու: Բացի այդ, թուրքերը վերջապես կարողացան տիրապետող դիրքեր ձեռք բերել ծովի վրա: Սուլթանը նիստը եզրափակում է հետևյալ խոսքերով. անձամբ իր համար պարզ է

⁴⁰ История Византии, т. 3, с. 193-194.

⁴¹ Gill J., նշվ. աշխ., էջ 377-380:

մի բան. եթե ինքը չկարողանա կառավարել կայսրությունը առանց Կ. Պոլսի, ապա կգերադասեր այն առհասարակ չկառավարել⁴²:

Նիստին ներկա գտնվողները ապշած էին, թե բացարձակ գաղտնիության պայմաններում ինչպիսի լայնահուն ծրագրեր է մշակել սուլթանը: Նույնիսկ կառավարության այն անդամները, որոնք ներքուստ հավանություն չէին տալիս Մեհմեդ II-ի նկատառումներին, չհամարձակվեցին բարձրաձայնել իրենց առարկությունները: Վեզիրները միահամուռ կերպով պաշտպանեցին սուլթանի որոշումը և քվեարկեցին հոգուտ պատերազմի⁴³:

Այսպիսով Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավման հարցը մտնում էր օրակարգ և սպասում էր իր լուծմանը: Մահմեդական հոգևորականությունը՝ աստվածաբան-ուլեմները և հասարակ մուլաները սկսեցին գաղափարական մշակման ենթարկել բանակը: Զինվորներին ներշնչում էին, որ ովքեր կներխուժեն քաղաք կամ կնահատակվեն շահիդի մահով, կարժանանան դրախտի հավետ երանությանը:

Փետրվարի 26-ի գիշերը յոթ նավեր Պյետրո Դավանցոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ (վեցը Կրետե կղզուց, մեկը՝ Վենետիկից), որոնց վրա կային 700 իտալացիներ, դուրս գալով Ոսկեղջյուրից ճողոպրեցին: Նրանց փախուստը լրջորեն թուլացրեց Կ. Պոլսի պաշտպանությունը: Սակայն դրանից հետո այլևս ոչ մի մարդ՝ լիներ հույն կամ իտալացի, այլևս չդրսևորեց նման փոքրոգություն և չհետևեց նրանց օրինակին⁴⁴:

1453 թ. ապրիլի 2-ին կայսրը հրամայեց քանդել խանդակների վրա եղած կամուրջները և փակել քաղաքի դարպասները: Նույն օրը նա կարգադրեց Ոսկեղջյուրի մուտքի մոտ մեկ ափից մյուսը քաշել երկաթյա շղթա, նավերի մուտքը արգելակելու համար: Ապրիլի 5-ին ողջ թուրքական բանակը սուլթանի հրամանատարությամբ

⁴² Kritovoulos, History of Mehmed the Conqueror. Princeton, 1954, p. 23-33; Taçi, Beyzade. Mahruca-i Fethnamesi, Istanbul, 1331, s. 6-8; Inalçik H., Fati Devri üzerinde tetikler ve vesikalar, I, Ankara, 1954, s. 125-126.

⁴³ Рансимен, С., նշվ. աշխ., էջ 75:

⁴⁴ Рансимен, С., նշվ. աշխ., էջ 83:

յամբ հավաքվեց Կ. Պոլսի պատերի մոտ, իսկ հաջորդ օրը մայրաքաղաքը վերցվեց շրջապատման օղակի մեջ: Հակառակորդների ուժերը աներևակայելի չափով անհավասար էին: Քաղաքի մեկ զինված պաշտպանին ընկնում էր ավելի քան քսան թուրք ռազմիկ: Թուրքական նավատորմը Բալթաօղլուի հրամանատարությամբ հրաման էր ստացել շրջափակել ծովափը, որպեսզի քաղաքը ծովի կողմից չստանար որևէ օգնություն: Մարմարա ծովի ափերի երկայնքով մշտապես երթևեկում էին թուրքական ռազմանավերը, թույլ չտալով, որ որևէ նավ մոտենա նավահանգիստներին: Սակայն Բալթաօղլուի գլխավոր խնդիրը Ոսկեջուր մտնելու ճանապարհին ստեղծված արգելափակոցների հաղթահարումն էր և ծովի կողմից քաղաքի ներխուժումը:

Ապրիլի 6-ին սուլթանի պատգամաբերները սպիտակ դրոշները ձեռքներին մուտք գործեցին քաղաք, կայսրին հանձնելու համար Մեհմեդ II-ի վերջին ուղերձը: Նրանում ասվում էր, որ մահմեդականների օրենքի համաձայն սուլթանը կերաշխավորի քաղաքի բնակիչների կյանքի և գույքի ապահովություն, եթե քաղաքը առանց դիմադրության, կամովին հանձնվի իրեն: Հակառակ դեպքում նա ներում չէր խոստանում և ոչ մեկին: Առաջարկը մերժվեց, քանի որ նախ քաղաքի բնակիչները չէին հավատում սուլթանի խոստումներին և ապա չէին ցանկանում դավաճանել իրենց կայսրին⁴⁵: Պատասխան ուղերձում կայսրը գրում էր, որ ինքը կպաշտպանի իր ժողովրդին մինչև արյան վերջին կաթիլը: Այնժամ թուրքական թնդանոթները որոտացին: Ապրիլի 18-ին սուլթանը հրամայեց սկսել քաղաքի գրոհը: Բորբոքվեց աներևակայելի դաժան և արյունահեղ ճակատամարտ: Գրոհի առաջին իսկ ժամը ցույց տվեց, որ թեև մայրաքաղաքի պաշտպանների թիվը մեծ չէր, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը պատրաստ էր մարտնչել մինչև վերջ:

Ապրիլի 20-ին, Մեհմեդի համար միանգամայն անսպասելի կերպով, թուրքերը տանուլ տվեցին ծովային ճակատամարտը: Զենովական երեք նավեր, որոնք Հռոմի պապի կողմից Կ. Պոլիս

⁴⁵ Kritovoulos, History..., p. 40-41.

էին տանում զենք, ռազմամթերք և պարեն, ինչպես նաև բյուզանդացիներին պատկանող մի մեծ բեռնատար նավ ցորենի բեռով, որը զինված էր «հունական կրակով» կարողացած անցնել Ղարդա-նելը և հայտնվել քաղաքի մոտ: Բորբոքվեց կատաղի ծովամարտ:

Քրիստոնյաների նավերը, որոնք ավելի լավ էին զինված և ավելի շարժունակ ու լավ կառավարելի էին, այդ անհավասար մարտում կարողացան հաղթանակ ձեռք բերել: Թուրքերը կորցրին բազմաթիվ ռազմանավեր, որոնք այրվեցին «հունական կրակով»: Ջենովացիների ու բյուզանդացիների նավերը կարողացան հաղթահարել թուրքերի ծովային պատնեշը և մուտք գործելով Ոսկեղջյուր՝ միացան այնտեղ կանգնած կայսերական նավատորմին: Սուլթանը, որը Պերայի շրջանում Բոսֆորի ափերի բարձրունքներից դիտում էր այդ ծովային ճակատամարտը, կատաղության մեջ էր: Նա նավատորմի հրամանատար Բալթաօղլուին մահվան դատապարտեց, սակայն ի վերջո փոխելով իր վճիռը հրամայեց նրան զանահարել մահակի հարվածներով, զրկեց նրան բոլոր աստիճաններից ու կոչումներից, իսկ ունեցվածքը բռնագրավեց և բաժանեց ենիչերիների միջև⁴⁶:

Այդ անհաջողությունից հետո սուլթանը հրամայեց ցամաքով իր նավերի մի մասը հասցնել Ոսկեղջյուր: Այդ նպատակով կառուցվեց մի հսկա փայտյա հարթակ, որը տեղադրեցին Գալաթայի պատերի մոտ: Մեկ գիշերվա ընթացքում այդ հարթակի վրայով, որի վրա քսված էր յուղի հաստ շերտ, թուրքերը եզներին կապված պարաններով 70 ծանր նավեր քաշեցին մինչև Ոսկեղջյուրի հյուսիսային ափը և դրանք իջեցրին ծով: Ապրիլի 22-ի առավոտյան, քաղաքի պաշտպանների աչքի առջև, հույների պաշտպանության հենց կենտրոնում, հառնեց թուրքական նավատորմը իր բարձրացված առագաստներով ու ծածանվող դրոշմներով: Տպավորությունն այնպիսին էր, որ կարծես այդ նավերը ծնունդ են առել հենց ծովից, քանի որ այնտեղ մտնելու ճանապարհի չկար: Ոսկեղջյուրի հենց մուտքի մոտ, մարտական հարձակողական դիրքով շարք էին կազմել յոթանասուն թուրքական նավեր: Ոչ ոք չէր սպասում հարձակում այդ կողմից, որը հանդիսանում

⁴⁶ Рансимен, С., նշվ. աշխ., էջ 95-99:

էր քաղաքի պաշտպանության ամենաթույլ ու խոցելի տեղամասը: Այսպես թե այնպես, Ոսկեղջյուրի նկատմամբ հույները այլևս անդարձ կորցրել էին իրենց հսկողությունը: Իսկ թուրքերը հնարավորություն էին ստացել գործելու նրանց թիկունքում:

Մինչդեռ քաղաքի պաշտպանների վիճակը գնալով դառնում էր աղետալի: Կտրուկ վատթարացել էր սննդամթերքով բնակիչներին մատակարարելու գործը: Պաշարվածների հոգեկան ընկճված վիճակը ևս գնալով ավելի ու ավելի էր ծանրանում: Մայրաքաղաքում շրջանառվում էին ամեն տեսակի սև կանխագուշակություններ կայսրության մոտալուտ վախճանի մասին: Մարդիկ, որոնք տրված էին այդ նախապաշարմունքներին, իրենց ճակատագիրը արդեն համարում էին վճռված և այդ վճիռը, ըստ իրենց, երկնքից էր գալիս:

Մայրաքաղաքում ժամանակ առ ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին ծագում վաղեմի ավանդական թշնամիների՝ վենետիկցիների ու ջենովացիների միջև: Շատերը կասկածամտությամբ էին վերաբերվում օտարերկրյա վարձկանների նկատմամբ: Այդ բոլորին ավելանում էր նաև բյուզանդական հոգևորականության դժգոհությունը կայսրի նկատմամբ, որը պաշտպանության համար միջոցների փնտրտուքներում ոտնձգություն էր կատարում եկեղեցական գույքի նկատմամբ: Իսկ ամենավտանգավորը այն էր, որ կայսրին շրջապատող պալատականների շրջանում սկսել էին վերելք ապրել պարտվողական տրամադրությունները: Թուրքերը, ընդհակառակը, լցված էին վայրագ ոգևորությամբ, վստահ իրենց հաղթանակին: Ավարի տենչը մի կողմից և կրոնական մոլեռանդությունը մյուս կողմից՝ ուժ էին տալիս հարձակման թափին:

Գնալով լարվածությունը երկուստեք մեծանում էր: Չնայած մայրաքաղաքի պաշտպանների հերոսական դիմադրությանը, նրանց ուժերը սպառվում էին և ի վերջո 1453 թ. մայիսի 29-ին մոլեգնած օսմանյան բանակը ներխուժեց քաղաք և Արևելյան Հռոմեական կայսրության հին մայրաքաղաքն ընկավ:

Թեև թուրք-օսմանների կողմից Կ. Պոլսի գրավումը իրենից նշանավորում էր Բյուզանդական կայսրության կործանումը, սակայն իրականում դրա պատմական հետևանքները գնում էին շատ ավելի

հեռուները: Նախ թուրքերը ստացան ռազմահենադաշտ դեպի Արևմուտք իրենց հետագա հարձակման համար: Ստեղծվեցին բացառիկ բարենպաստ հնարավորություններ Եվրոպայում հետագա նվաճումների համար: Կ. Պոլիսը կարող էր լինել միակ պատմեշը, որը կարող էր արգելք հանդիսանալ թուրքերի ներթափանցմանը դեպի Եվրոպայի խորն ընկած շրջանները: Կտրուկ մեծացավ դեռևս իրենց անկախությունը պահպանող մերձդանուբյան երկրների և նույնիսկ Արևմտյան Եվրոպայի ստրկացման վտանգը: Լեոյի արտահայտությամբ, «Արևմտյան քրիստոնեության համար խեղդող իրականություն էր դառնում, որ զինված իսլամը սպառնում է իր դրոշը տնկել Եվրոպայի սրտում»: Առհասարակ այդ աղետը սպառնալիք էր ստեղծում ողջ արևմտյան քաղաքակրթության համար: Այն նաև համաեվրոպական մշակույթին հասցված ուժգին հարված էր: Կասկածից վեր է, որ Կ. Պոլսի գրավումից հետո քրիստոնեությունը դարձավ մի տեսակ «զլխատված մարմին», քանի որ այդ քաղաքը քրիստոնյա աշխարհի կողմից ընկալվում էր որպես «քրիստոնյաների փառք» և քրիստոնեության կուռ միջնաբերդ: Համաքրիստոնեական մտածողության համաձայն Բյուզանդական կայսրը «կայսր էր Աստծո կամոք՝ Vicarius Christ», ուստի կայսրն էր համայն քրիստոնեության: Հետևաբար Կ. Պոլսի գրավումը սկզբնավորելու էր նոր փուլ համաքրիստոնեական քաղաքական մտածողության մեջ: Սուրբ երկրի՝ Պաղեստինի և Երուսաղեմի ազատագրման գաղափարն աստիճանաբար սկսեց իր տեղը զիջել թուրքական վտանգին համատեղ դիմակայելու, թուրքերին Եվրոպայից դուրս մղելու և Կ. Պոլիսն ազատագրելու գաղափարին: Հիրավի, այսուհետև Կ. Պոլսի ազատագրումը դառնում էր քրիստոնյա աշխարհի արտաքին քաղաքականության գերակա խնդիրներից մեկը:

Կ. Պոլսի գրավումով, որը վերանվանվեց Ստամբուլի, թուրքերը հնարավորություն ստացան Ասիայի և Եվրոպայի ճանապարհների խաչմերուկում գտնվող և ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող այդ վայրում հիմնել իրենց կայսրության համար նոր մայրաքաղաք, մի հանգամանք, որն այսուհետև իրենց համար ապահովում էր մշտական ներկայություն Եվրոպական

մայր ցամաքում: Հանրահայտ իրողություն է նաև, որ 1453 թվականից հետո, պատմական ավանդույթով, օսմանյան պետության նկատմամբ սկսեց կիրառվել Օսմանյան կայսրություն անվանումը:

4. Պոլսի անկման հետևանքով Եվրոպայից Ասիա և Միջերկրական ծովից դեպի Սև ծով տանող միջազգային առևտրական ճանապարհը փակվեց: Դրանից առաջին հերթին տուժեցին Վենետիկի և Ջենովայի վաճառականները, որոնց ձեռքերում էր գտնվում ողջ լեանտյան առևտուրը: Թուրքական հսկողության սահմանումը նեղուցների՝ Բոսֆորի և Դարդանելի նկատմամբ սպառնալիքի տակ դրեցին ջենովական գաղութների գոյությունը Սև ծովի հյուսիսային ափերին: Հատկապես կործանման վտանգի առջև կանգնեց Կաֆա քաղաքը Ղրիմում, որի վրայով Ջենովան առևտրական կապերի մեջ էր թաթարների և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Պատահական չէ, որ ընդամենը կես հարյուրամյակի ընթացքում Սև ծովում գոյություն ունեցող ջենովական մի ամբողջ «կայսրություն» թուրքերի և նրանց դաշնակից թաթարների հարվածների տակ անհետ կործանվեց⁴⁷: Իսկ վենետիկնեցիները ստիպված էին կամ հսկայական մաքսատուրքեր վճարել և կամ ընդմիշտ հեռանալ Մերձավոր Արևելքի ու Էգեյան ծովի իրենց առևտրական հենակետերից:

Հետագա տարիների ընթացքում սուլթանի տիրապետության տակ անցավ Ադրիատիկ ծովի ու Հունգարիայի սահմաններից մինչև Պարսից ծոց հասնող առևտրական ուղին: Իսկ Տրապիզոնի կայսրության (1461) և Ղրիմի նվաճումից հետո (1475 թ.) Սև ծովը ուղղակի վերածվեց թուրքական «ներքին լճի»: Այս բոլորը արևմտյան աշխարհը գրկում էր Արևելքի հետ շփումներ ունենալու հնարավորությունից⁴⁸:

⁴⁷ Heyd W., Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge, t. II, Leipzig, 1936, p. 382-407.

⁴⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996: Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004.

Գիտության մեջ հայտնվել է այն տեսակետը, որ Կ. Պոլսի անկումից հետո ընկնում էր Միջերկրական ծովի և Թուրքիայի ցամաքային ճանապարհների բացառիկ նշանակությունը: Սկիզբ էր առնում ու աճում օվկիանոսային հաղորդակցությունն ու առևտուրը: Արևելքի հետ կապվելու համար նշանակություն էին ձեռք բերում Բալթիկ և Սպիտակ ծովերը: Առհասարակ պետք է նշել, որ Կ. Պոլսի՝ Արևելքի ու Մերձսևծովյան շրջանի հետ տարանցիկ առևտրի այդ գլխավոր կենտրոնի, գրավումը թուրքերի կողմից հանդիսացավ լուրջ խթանիչ գործոն, որը ստիպեց եվրոպական վաճառականներին ու ծովագնացներին սկսել դեպի Հնդկաստան տանող նոր ծովային ճանապարհի եռանդուն որոնումներ⁴⁹:

Բյուզանդական կայսրության, ուղղափառ քրիստոնեության այդ պատվարի անկումից հետո, «Մուսկվան սկսեց բարձրանալ մինչև Երրորդ Հռոմի աստիճանի»⁵⁰: Ռուսները դարձան ուղղափառության գլխավոր ջատագովներն ու պաշտպանները: Սակայն մյուս կողմից թուրքական պետության տիրույթների ընդլայնումն ու ծավալումը Ռուսիայի համար ուժեղացրին մշտական սպառնալիքը Ղրիմի խանի և մերձսևծովյան տափաստաններում թուրքերի օգնությամբ հաստատված թաթարների կողմից: Նրանք դարձան Ռուսական պետության համար ոխերիմ թշնամիներ, որոնց մեջքին միշտ կանգնած էր հզոր օսմանյան տերությունը:

Վերջապես Կ. Պոլսի անկումը նշանակում էր բյուզանդական բարձր քաղաքակրթության ավարտը: Տասնմեկ հարյուրամյակ շարունակ այդ քաղաքը հանդիսանում էր գիտության, մշակույթի ու լուսավորության կարևորագույն կենտրոն: Կ. Պոլիսը նաև մի քաղաք էր, որտեղ «ծաղկում էր գաղափարների ազատ փոխանակությունը և նրա բնակիչները իրենց համարում էին ոչ թե ինչ-որ

⁴⁹ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 432, История Византии, т. 3, с. 214.

⁵⁰ Рансимен, С., նշվ. աշխ., էջ 165:

ժողովուրդ, այլ Հունաստանի և Հռոմի ժառանգորդներ, լուսավորված քրիստոնեական հավատով»⁵¹:

Կ. Պոլսի և առհասարակ Բյուզանդիայի նվաճումը թուրքերի կողմից ամբողջ դարաշրջաններ արգելակեց այն երկրների տնտեսական ու մշակութային զարգացումը, որոնք հարկադրաբար մտցվեցին Օսմանյան պետության կազմի մեջ, իրենց վրա կրելով թուրքական անագորույն լուծը:

Կ. Պոլսի անկման լուրը խորը ցնցում առաջ բերեց նաև Հայաստանում:

Մինչ այդ, հայերը հույների և իտալացիների հետ միասին անձնվիրաբար մասնակցել էին Կ. Պոլսի հերոսական պաշտպանությանը⁵²: Աբրահամ Անկյուրացին ականատես է եղել այդ քաղաքի պաշարման, անկման ու ավերման բոլոր դեպքերին:

Այդ դեպքերի նկարագրությանն են նվիրած XV դարի երկու նշանավոր հիշատակարաններ՝ Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու ոտանավոր Ողբերը⁵³: Պաշտպանելով հունական ուղղափառների տեսակետը, Անկյուրացին դատապարտում է եվրոպացիներին, որոնք իրենցից խնդրված օգնությունը պայմանավորում էին հույների համար դավանական զիջումներով:

Կ. Պոլսի անկման լուրը ծանր տպավորություն և խորը հուսահատություն էր առաջ բերել Հայաստանում նախ այն պատճառով, որ իր ազատագրական ոգորումներում հայ ժողովուրդը իր փրկությունը տեսնում էր ֆրանկներից: Դեռևս XIII դարում ինչ-որ Ազադուն փիլիսոփայի վերագրված մարգարեության մեջ արտացոլված էր քաղաքական այն ակնկալիքը, որ հայերն ունեին Բյուզանդիայից:

⁵¹ Рансимен, С., նշվ. աշխ., էջ 165:

⁵² Տես Григорян К. Н., Из истории русско-армянских культурных связей X-XVII веков. Академия наук СССР. Труды отдела древнерусской литературы института русской литературы, IX, Москва-Ленинград, 1953, с. 332-333.

⁵³ Տես Անասյան Հ. Ս., Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957: Առաքել Բաղիշեցի, Ուսումնասիրություն, քննական քննադրեր և ծանոթագրություններ Արշալույս Ղազինյանի, Երևան, 1971:

Տարված լինելով նմանատիպ քաղաքական սպասումներով,
Առաքել Բաղիշեցին գրում էր.

«Գայցեն ծովով և ցամաքով
Որպես զաստեղս որ ոչ թըւին
Յորդորելով զամենեսին
Աստուածառաք պատերազմին:
Նախ զըՍտըմպօլ քաղաքն առնուն
Ամենագօր կամօք փրկչին,
Ապա յառաջ համարծակին,
Եւ ի բոլոր աշխարհ սըփռին»:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ Կ. Պոլսի անկման հետ միասին
հայերը կորցնում էին իրենց ազատագրման հույսերի հզոր կռվա-
նը⁵⁴, ուստի նրանց պարուրում էին խաչակրաց արշավանքների ե-
րազապատիր հույսերը, որոնք այդքան անպաճույճ բառերով ներ-
կայացնում է Բաղիշեցին, փորձելով համոզել, որ Արևմուտքից ի
վերջո գալու է օգնությունը:

Թեև Մեհմեդ II «Ֆաթիհի» («Հաղթական») կողմից Բյուզանդիա-
յի մայրաքաղաքը գրավելուց հետո ընդամենը չորս ամիս անց, ըստ
երևույթին խղճի խայթ զգալով, որ քրիստոնեության այդ նշանավոր
կենտրոնի կործանման մեջ չափազանց մեծ էր կաթոլիկ եկեղեցու
մեղքը, Հռոմի Նիկողայոս V պապը հատուկ բուլլայով նոր խաչակ-
րաց արշավանք հայտարարեց թուրքական սուլթանի, այդ «երկ-
րորդ Սենեքերիմի» դեմ, եվրոպական միապետներին հորդորելով ի-
րենց և իրենց հպատակների արյունը թափել հանուն «սուրբ գործի»,
սակայն դա արդեն ուշացած ու ժամանակավրեպ քայլ էր:

Ճիշտ է, թուրքերի դեմ խաչակրաց արշավանքներ կազմա-
կերպելու գաղափարը այսուհետև դարձավ մի սրբազան պարտա-
վորություն, որ կարդինալների ժողովը մշտապես դնում էր յուրա-
քանչյուր նոր ընտրվող պապի առջև, սակայն ուշացումով գիտակց-
ված Արևմուտքի ձակապատգրական սխալն այլևս անուղղելի էր:

⁵⁴ Անասյան Հ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 8: